

**Surxondaryo viloyatidagi “Qirqqiz qal’asi” tarixiy-madaniy
yodgorligining me’moriy tahlili**

Xakimova Rohila

*“Arxitektura tarixi va nazariyasi,
arxitektura yodgorliklari restavratsiyasi” kafedrasi magistranti.
Toshkent Davlat Arxitektura va qurilish universiteti.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatidagi “Qirqqiz qal’asi” tarixiy-madaniy yodgorligining me’moriy tahlili va tarixi haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so’zlar: Taramata, maqbara, monastir, qal’a, Baqtriya, An, Inanna, Erishkgel, Ur, qishloq saroyi, Uruk, Eredu, Mesopotamiya, Frota, Dajli.

Kirish: Termiz nafaqat Markaziy Osiyoda, balki butun dunyoda eng qadimiy shahardir. U tarixda Taramata, Antioxiya – Tarmita, Aks – Iskandariya, Shahri Somon, Shahri Xaybar, Shahri Gulg’ula, Termiz nomlari bilan o’z izini qoldirgan, bir vaqtlar bu yerda yashagan muqaddas solihlar, jang qilgan mard xalqi tufayli shunday nomlangan. Aholini qirib tashlagan, shaharlarni vayron qilgan mo’g’ul bosqinchilariga qarshi mardonavor jang qilgan va ko’p manbalarda “Madinat ur-riyol” – insoniyat taraqqiyotiga hissa qo’shgan mardlar shahri deya e’tirof etilgan. Bu ziyoratgoh islom olamiga o’zining beqiyos salohiyatini namoyon etgan o’nlab termizliklarning beshigi hisoblanadi. Ayni paytda eski shahar xarobalari bilan bir qatorda antik davrga oid ko’plab tarixiy obidalar ham saqlanib qolgan, ularning har biri o’z tarixi va insoniyat taraqqiyotida o’z o’rniga ega. Jumladan, Termiziydagi Al Hakim, Varroka Termiziy, Sulton Saodat, Kokildor ota maqbaralari, Fayoztepa, Qoratepa, Ayritam budda monastirlari majmualari, Zull Kifl maqbarasi, Qirqqiz qal’asi ham shular jumlasidandir.

Asosiy qism: Yurtimizda, xususan, Markaziy Osiyoda Qirqqiz degan joylar ko’p. Qoraqalpog’istondagi Qugitang tog’larining janubi-g’arbiy qismidagi Xuzay

Fil hududida, Hisor vodiysida odamlar va tabiat tomonidan yaratilgan shunday nomdagi tarixiy obidalar ko'p. Agar Qoraqalpog'istondagi Qirqqiz qal'asi rivoyat va she'rlar – qirqqiz va Guloyimning bosqinchilarga qarshi birgalikda olib borgan kurashi haqidagi dostonlarga borib taqalsa, Xuzay Fil va Hisor tog'laridagi Qirkkiz qal'asi toshga aylanishni tanlagan qizlar afsonasi bilan bog'liq.

Ushbu risolada biz tilga olgan tarixiy obida Kokildor ota xonaqohi va Sulton Saodat majmuasiga ancha yaqin, qadimiy Shahri Somon manzilgohi, hozirgi Termiz viloyati "Namuna" suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, 4-uy hududida joylashgan. Termiziydagi Al Hakim maqbarasidan 15 kilometr uzoqlikda joylashgan. Surxondaryo viloyati eng qadimiy aholi punktlaridan biri bo'lib, o'shandan beri bu yerda istiqomat qilib kelayotgan xalq tomonidan sevilgan hududdir.

Bu hudud qadimda turli nomlar bilan atalgan: Baqtriya, Yunon-Baqtriya, Kushon, Taxariston, Chag'oniyon, Termiz viloyati, Sharqiy Buxoro. Akademik Ahmadali Asqarov o'zining "O'zbekiston tarixi" asarida shunday ta'kidlaydi: "Bu hududda miloddan avvalgi 7-8-asrlarda Baqtriya davlati tashkil topdi. O'zbekiston hududidagi eng qadimiy shahar shu yerda shakllangan. Bu zamin zardushtiylik dinining asl markazidir".

Bu zamin ajdodlarimizning ilk bor mohiyatini anglagan beshigi. Bundan 20-30 ming yil avval Zarautsoy hududidagi Neandertal bosh suyagi, tosh, yog'och va

suyak mehnat va ov qurollari, qadimgi rassomlarning qoyatosh rangdagi rasmlari topilgan Teshiktosh g'oridan topilgan topilmalar dalolat beradi. Sherobod viloyati. Bronza davriga oid tarixiy yodgorliklar: Sopollitepa, Jarqutan, keyingi davr yodgorliklari: Xalchayon, Zartepa, Fayoztepa, Qoratepa, Zurmala, Baloliktepa, o'rta asr yodgorliklari: Termiziy, Abu Iso at-Termiziydagi al-Hakim maqbaralari, Imom, Zulli Kifl, Jarqo'rg'on minorasi, Sulton Saodat maqbarasi, Said Otaliq madrasasi, Kokildor ota maqbarasi Surxon hududida buyuk insonlar hamisha yashab, kurashib, o'zlaridan yorqin xotira qoldirganidan dalolat beradi.

Ko'p yillar davomida tadqiqotchilarning e'tiborini tortgan Qirqqiz binolari har bir tomoni taxminan 54 metr bo'lgan muntazam to'rtburchaklar shakliga ega. Ushbu loy g'isht konstruksiyasi kvadrat shaklida qurilgan bo'lib, uning tomonlari to'rtta adunyo qismlariga to'g'ri keladi va uni ifodalaydi. Binoning to'rt burchagida pastki qismi keng, ichi bo'sh minoralar joylashgan. Silliqliq devorlarda kamar yo'llari va har tomondan bir nechta deraza teshiklari mavjud. Binoning markaziy o'qi bo'ylab joylashgan va kesishgan ikkita koridor uni to'rtta teng qismga bo'linadi. Qurilish markazida har bir tomoni 11,5 metr bo'lgan oddiy to'rtburchak shaklidagi hovli bor edi. Binoning shimolga qaragan ikki qismining shakllari bir xil. Bu yerda, har bir qismda U shaklidagi yo'lakka ochilgan beshta xona bor edi. Binoning janubi-sharqiy qismida eng katta uch ustunli xona joylashgan. Shiftlarning bezagi, devor ravoqlari, turli eshik va deraza teshiklari Qirqqiz qal'asiga o'zgacha, betakror go'zallik baxsh etgan. Binoning shimoliy qismidagi koridorlar va xonalar qubbali - konusli maxsus arkalar bilan bezatilgan. Boshqa xonalar chortok, to'rtburchak, xochsimon xochsimon va, ehtimol, charxi-yumaloq yoki boshqa naqshlar bilan bezatilgan. Binoning janubiy qismidagi katta xonalarda gumbazni qo'llab-quvvatlash uchun parallel arklar keng qo'llanilgan.

Bu yerda strukturaning ko'rinishini yaxshilash uchun bo'shliqlar va derazalar ketma-ket uchta guruhga bo'lingan. Bino xanjar shaklidagi g'ishtlar yordamida, ularni osib qo'yish yoki danlan usuli yordamida qurilgan. Bundan tashqari, uchburchak, pog'onali g'altaksimon, tuxumsimon va uchi uchli tonozlar ham bor. Bu me'morning boy tasavvurining samarasidir. Har bir xonaning, umuman, ushbu

binoning strukturasi har bir qismining aniq hisob-kitoblari ishning aniq hisoblangan chizma bo'yicha amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash kerakki, bino qurilishida 30x30x5-5,5 santimetr o'lchamdagi loy g'isht ishlatilgan.

Binoning ma'lum qismlarida kuygan g'isht ishlatilgan. Yog'och takozlar g'ishtlar orasiga surilgan. Tashqi devorlarning qalinligi 2-2,5 metrni tashkil qiladi. Bu binoni yozda salqin, qishda esa issiq ushlab turgan. Mudofaa nuqtai nazaridan bunday devorlar ham mustahkam edi. Ko'rinishidan, qal'a minorasi bo'lgan va qal'ani tashqi dushmanlardan himoya qilish uchun qurilgan.

E'tiborlisi, binoning markaziy qismi, markaziy yo'lining bir qismi devorlari bir qavat pishiq g'isht bilan qoplangan. Kuygan g'ishtning o'lchami bino qurilishida foydalanilgan g'ishtning o'lchamiga teng bo'lgan.

Xo'sh, Qirqqiz binosi qachon qurilgan va u qanday maqsadlarda ishlatilgan? Uning holati va tarixini o'rganish bo'yicha qanday ishlar amalga oshirildi? O'ylaymizki, har bir tarixiy voqeani yoritish, tarixiy merosni o'rganish, ularning insoniyat jamiyati hayotidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash uchun avvalo quyidagi beshta manbaga murojaat qilish kerak:

1. Tarixiy, ilmiy, badiiy adabiyot.
2. Arxeologik va tarixiy yodgorliklar.
3. Tarixga oid xalq og'zaki ijodi namunalari.
4. Ilmiy arxiv hujjatlari.
5. Epigrafik ma'lumotlar.

Yuqoridagi manbalardan ko'proq ma'lumot beruvchi va ishonchlilik yo'lini ko'rsatuvchi eng muhimi tarixiy asarlardir. Buni har bir mutaxassis biladi. Arxeologik qazishmalarning topilmalari ko'p narsaga oydinlik kiritadi: tangalar, uy-ro'zg'or buyumlari, ov qurollari, bezaklar va hunarmandchilik buyumlari, san'at asarlari, qurol-yarog'lar, tarixiy madaniy qatlamlar, me'morchilik usullari va qurilish usullari va boshqalar. Biroq arxeologik tadqiqotlar davomida yoki muayyan tarixiy voqea haqida fikr bildirganda tarixiy asarlarga tayanish maqsadga muvofiq bo'lardi. Agar qadimgi Mesopotamiyaning arxeologik topilmalari bilan bir qatorda - Frot va Dajli daryolari oralig'ida joylashgan Ur, Uruk, Eredu shaharlari va boshqa

qadimiy shaharlar - shumerlarning loydan bitilgan bitiklari - doston va rivoyatlar qazib olinmagan bo'lsa, biz Ularning dunyo haqidagi qarashlari va tushunchalari, dini haqida ma'lumotga ega bo'lmagan bo'lardik, agar ularda kundalik voqealar tasvirlangan loy bitiklar topilmaganda va bu yozma manbalar va dalillar o'qilmaganida edi, biz shumer xudolari haqida ma'lumotga ega bo'lmagan bo'lardik. An, Inanna, Erishkgel va boshqalar shohlarining hukmronlik qilgan yillari va davrlarini bilmagan bo'lardik, ko'p bilimdan mahrum bo'lar edik.

Uchinchidan, agar biron bir shahar yoki tarixiy yodgorlik haqidagi ertak va afsonalarga umuman tayanmasangiz va ularga ikkinchi darajali yordamchi manbalar ahamiyatini bermasangiz, ko'p narsa yo'qolishi mumkin. Nima bo'lganda ham, ana shu ertak va rivoyatlardan kelib chiqib, ilmiy izlanishlarni yana bir bor ko'zdan kechirish, xalq og'zaki ijodini diqqat bilan tinglash maqsadga muvofiq bo'lardi. Afsonalar va afsonalar sababsiz tug'ilmaydi. Tarixda bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, bir paytlar gullab-yashnagan, so'ngra olovda halok bo'lgan Troya haqidagi rivoyat va an'analar mutaxassislar tomonidan asossiz va uydirma, deb hisoblangan. Arxeologik qazishmalar natijasida bu shaharning xarobalari topildi va u yong'in natijasida vayron bo'lganligi ma'lum bo'ldi.

Ko'hna Termiz va uning atrofidagi tarixiy obidalarni, xususan, Qirkkizni o'rganishda ana shu uch manba – uch komponentni ham hisobga olish, ularni bir-biri bilan chambarchas bog'lab o'rganish ijobiy samara berishi shubhasiz.

Qirqqiz tarixiy obidasini o'rganar ekanmiz, 19-asrning 70-yillarida O'rta Osiyo chor Rossiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng Ko'hna Termiz va uning yonida joylashgan tarixiy obidalar G'arb olimlari va sayohatchilarida katta qiziqish uyg'otganini ta'kidlash lozim. Bu yerga birin-ketin ilmiy ekspeditsiyalar kela boshladi. Bu yerda biz bir paytlar Ko'hna Termizga tashrif buyurgan, shuningdek, bevosita Qirqqizda ilmiy tadqiqot olib borgan ko'plab ekspeditsiya va ilmiy sayohatchilar haqida gapirmoqchimiz.

Samara ilmiy ekspeditsiyasidan keyin G.Mayendorf, N.A.Mayev, A.A.Bikov, I.L.Yavarskiy, N.Zubov kabi rus sayohatchi olimlari va kartograflaridan tashqari geolog I.V.Mushketov, botanik N.A.Sorokin, muhandis

N.L. Lyapunov, tarjimon N.F.Jukov, yozuvchi va rassom N.N.Karazin, 1882-yil aprel oyida fransuz sayyohi G.Bonvalot va rassom G.Kanyu Ko'hna Termizga tashrif buyurdilar. G.Bovalo Ko'hna Termizning taxminiy tarixini qayta aytib berishga harakat qilgan, ya'ni. Gulgula shahri. Uning fikricha, Termizning Salovot qishlog'idan 1 kilometr g'arbda joylashgan xarobaning sharqiy qismi o'sha paytda Shahri Saman deb atalgan. G.Bonvalot birinchi bo'lib Sulton Saodat maqbaralari guruhini batafsil tasvirlab bergan. Qolaversa, Qirqqiz ta'rifi to'xtalib, amir Abdulhakim Termiziyning qizi 40 nafar cho'risi bilan bu yerda yashaganligi haqidagi rivoyatni keltiradi. Olim bu afsonani 1884 yilda Parijda nashr etilgan kitobida ham takrorlagan.

1825 yil oktyabr oyida I.T. Poslavskiy 2 kun davomida Eski Termizda tadqiqot olib bordi. Keyinchalik bu kuzatishlar natijalarini u "Termiz xarobalari haqida" maqolasida keltirgan va unga o'z qo'li bilan tuzilgan tarixiy obidalarining joylashuvining soddalashtirilgan sxemasini ham ilova qilgan. I.T. Poslavskiy Ko'hna Termizning barcha tarixiy obidalarini 5 guruhga bo'lib, ularni tarkibiy qismlarga ajratishga harakat qilgan. Xususan, "a" guruhiga Sulton Saodat, Kokildor ota masjidi, Afg'on mozori (Afg'on qabristoni), Qirqqiz kabi tarixiy obidalar kirdi. 1913 yilda Termizga ikkinchi bor tashrif buyurgan A.A.Semenov Sulton Saodat maqbaralari guruhini yana bir bor tadqiq qildi. Shayxlardan 1637 yilda tuzilgan Termiz sayyidlarining nasabnomasini tavsiflovchi qo'lyozmani sotib oladi. Bu kitob asosida olim 2 ta ilmiy maqola chop ettirgan. Bular 1915-yilda chop etilgan "Termiz sayyidlarining kelib chiqishi va ularning Sulton Saodat maqbarasi" maqolasi va 1954-yilda chop etilgan "Somoniyalar sulolasining kelib chiqishi masalasiga doir" maqolalari edi.

1922 yilda shifokor M.G.Vyacheslavov Termizga tashrif buyurdi. U Termiz yodgorliklarini 2 guruhga ajratdi: islomdan oldingi va musulmon davrlariga oid. Birinchi guruhga u 7 ta qal'a, daryo qirg'og'idagi tosh to'g'on qoldiqlari va shimoli-sharqdagi ko'plab xarobalar, xususan, Qirqqiz tarixiy yodgorligini kiritdi. Tadqiqotchilarning diqqatini tortgan Qirqqiz saroy, ibodatxona, karvonsaroy hisoblanib, 9-10-asrlarga oid bo'lgan. Jumladan, Z.A.Hakimov "O'zbekiston

janubidagi me'moriy yodgorliklar” (14. 149-160 b.) asarida buni ko'rsatadi. G.A.Pugachenkova “Termiz, Shahrisabz, Xiva” (M. “San'at” nashriyoti, 1976) kitobida Qirqqizni 9—10-asrlarga to'g'rilab, uni qishloq saroyi deb ataydi.

Ammo Evgeniya Nekrasova o'zining "Qirqqiz arxeologik tadqiqotlari" maqolasida ta'kidlaganidek, bu tarixiy yodgorlikni XIV-XV asrlarga tegishli.

Fransuz tadqiqotchisi G.Bonvalot o'z asarida (15, 190-122) amir Abdulhakim Termiziyning qizi 40 nafar cho'risi bilan Qirqqizda yashashi haqidagi afsonani eslatib o'tgan. Keyinchalik topilgan tarixiy asarlar ham, fransuz tadqiqotchisi G.Bonvalot ham bu masalaga kengroq qarashga chaqiradi va Qirqqizning IX-XIII asrlarda qurilgan vaqti haqidagi taxminlar haqiqatga eng yaqin ekanligini isbotlaydi.

Boshqa versiyalar qatorida, “Qirq-qiz” to'laqonli saroy, karvonsaroy va boshqalar sifatida ishlatilgan, deganlar ham bor. Ba'zilar uni diniy va fuqarolik maqsadlari bilan bog'laydilar. Umuman olganda, bu masala bo'yicha juda ko'p fikrlar mavjud. Qaysi biri to'g'ri deb hisoblanishi tashrif buyuruvchilarning tanloviga bog'liq. Ushbu inshootning me'mori kim bo'lganligi hali ham sirliq qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Asanov G. Nabixonov M. Safarov I. “O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jogrofiyasi.” — T.: «O'qituvchi» 1994.
2. Atamirzaev O. Tuxliev X. “Uzbekistan: priroda, naselenie, ekonomika.” - T.: Uzbekiston Milliy ensiklopediyasi 2009.
3. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi.- T.:«O'qituvchi»,1996.
4. Ro'ziyev A. Surxondaryo viloyati.- T.: «Jayxun», 1996.